

علم و عالمان در کلام خاتم پیامبران

عبدالکریم تبریزی

و حیانی قرآن این سؤال را در اذهان افراد بشر مطرح کرد که: «هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَغْلُمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَغْلُمُونَ؟»^۱ «آیا دانایان با نادانان برابرنند؟»

از منظر اسلام علم و دانش همانند نوری است که بر تمام ابعاد زندگی تابیده و زوایای تاریک آن را روشن می‌سازد و کسانی که از علم و دانش بهره‌ای ندارند، در ظلمات و تاریکیها به سر می‌برند و هر لحظه ممکن است در دره‌های هلاکت‌بار زندگی سقوط کنند.^۲

آیین مترقی اسلام از روزی که در صحنه تاریخ گیتی درخشید و فکر و اندیشه انسانها را با نور ایمان روشن ساخت، برای زدودن غبار جهل و نادانی از وجود انسانها تلاش بی‌وقفه‌ای را آغاز کرد. بزرگ رهبر جهان اسلام، حضرت خاتم الانبیاء ﷺ در طول ۲۳ سال از آغاز بعثت خویش تا روز رحلت، همواره مسلمانان را به کسب دانش ترغیب و تشویق می‌کرد و جهل و نادانی را زمینه‌ساز بدبختی و هلاک مردم به شمار می‌آورد.

آن حضرت با تلاوت آیات

۱. الزمر / ۹.

۲. و جعلنا له نوراً، ای علماً متولداً من ایمانه. (المیزان، ذیل آیه)

به همین جهت رسول گرامی اسلام ﷺ با عبارات حکیمانه‌ای مسلمانان را به کسب دانش ترغیب می‌کرد که همان کلمات روشنی‌بخش در طول تاریخ همچون چراغی پرفروغ دل‌های معرفت‌طلبان و حقیقت‌جویان را منور کرده است. آن بزرگوار چنان در این زمینه گام برداشت که برای پیروان خود در این مورد جای عذر باقی نگذاشته است. آن حضرت در معروف‌ترین جمله خود فرمود: «طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ أَلَا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ بَغَاءَ الْعِلْمِ»^۱ جستجوی علم بر هر مسلمانی لازم است. آگاه باشید که خداوند طالبان علم را دوست دارد.» رسول خدا ﷺ در این جمله حکیمانه، فراگیری دانش را برای طبقه و قشر مخصوصی لازم ندانسته است، بلکه هر فرد مسلمانی، تحت هر شرائطی باید در اندیشه کسب علم و دانش باشد.

۱. انعام / ۱۲۲.

۲. «الْعِلْمُ نُورٌ يُغْذِيهِ اللَّهُ فِي قَلْبِ مَنْ يَشَاءُ».

(مصباح الشريعة، ص ۱۶)

۳. الکافی، ج ۱، ص ۳۰، ح ۱.

خداوند در سوره انعام به همین نور علم و معرفت اشاره کرده، می‌فرماید: «أَوْ مَنْ كَانَ مَيِّنًا فَأَخْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَاهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلَهُ فِي الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَا»^۱ «آیا کسی که مرده بود، سپس او را زنده کردیم و نوری برایش قرار دادیم که با آن در میان مردم راه برود، همانند کسی است که در ظلمتها باشد و از آن خارج نگردد؟»

آری، از منظر اسلام و رهبران معصوم و دوراندیش آن، علم و دانش نوری است که خداوند به قلب و دل هر کس که بخواهد می‌تاباند.^۲

نور علم است و علم پرتو عقل روشن است این سخن چه حاجت نقل علم داری مشوبه راه ذلیل علم بس راه را چراغ و دلیل علم نور است و جهل تاریکی علم راحت بسود به باریکی علم خود را مکن ز عقل جدا تا بدانی که کیست عقل و خدا تن به دانش سرشته باید کرد دل به دانش فرشته باید کرد تن بی روح چیست؟ مشتگی گرد روح بی علم چیست؟ بادی سرد

در سیره و سخن آن گرامی، زمان کسب دانش از روز اول زندگی تا آخر آن می‌باشد و زمان و مکان خاصی برایش نیست و محدودیتی برای فراگیری دانش وجود ندارد.

فردوسی هم در این زمینه گفته است:

چنین گفت پیغمبر راستگوی

ز گهواره تا گور دانش بجوی
تربیت یافتگان مکتب حضرت
خاتم الانبیاء صلی الله علیه و آله آموخته بودند که علم را در هر جا که باشد، باید به دست آورند و این جمله حضرت نصب العین آنان قرار گرفته بود: «أَطْلُبُوا الْعِلْمَ وَ تَوَالِصِيْنِ»^۱ دانش را بجوید گر چه در [منطقه دور دستی همانند] چنین باشد.»
در این راستا، شاگردان آن حضرت برای کسب معرفت و آگاهی

به دورترین مناطق سفر می‌کردند و بر گنجینه اندوخته‌های علمی خود می‌افزودند. در تاریخ آمده است:

بعد از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله، جابر بن عبدالله انصاری وقتی اطلاع یافت یکی از یاران آن حضرت که در مصر سکونت داشت، گفتاری در موضوع

قصاص در روز قیامت از رسول خدا صلی الله علیه و آله آموخته است که وی آن را نشنیده بود، شتری آماده کرد و به قصد سفر توشه فراهم ساخت. یک ماه تمام وقت صرف کرد تا از مدینه به مصر رفت و به منزل عبد الله بن انیس رسید. به او اطلاع داد که جابر بن عبد الله

هستم و از مدینه آمده‌ام. عبدالله صحابی گران قدر پیامبر صلی الله علیه و آله با شنیدن نام جابر با شتاب به نزد او آمد، با جابر رو بوسی و احوالپرسی کرد و او را به نحو شایسته‌ای پذیرایی کرد. جابر علت سفر خود را گفت که من برای آموختن حدیثی از رسول خدا صلی الله علیه و آله که آن را نمی‌دانم، به نزد شما آمده‌ام. او نیز آن روایت آموزنده را که در موضوع معاد بود، برای جابر نقل کرد.^۲

شیخ بهایی می‌گوید:

مالی که ز تو کس نستاند علم است
حرزی که ترا به حق رساند علم است
جز علم، طلب مکن تو اندر عالم
چیزی که ترا ز غم رهماند علم است
فراوانی مطالبی که از پیامبر

۱. المستدرک، ج ۲، ص ۴۲۷.

۲. همان.

رفتارهای نیک معنوی و دنیوی را در پرتو نیروی عقل و علم می‌سنجد. عبادت بدون تفکر در صنع الهی و تلاوت قرآن بدون تدبر، جایگاه ارزشمندی در معارف الهی ندارد. در نتیجه، عمل بر طبق برنامه‌های حیاتبخش آیین توحیدی اسلام جدای از معرفت و تعقل و تدبر معنا و مفهوم پیدا نمی‌کند.

رسول خدا ﷺ با توجه به این مبنا در سخنی آگاهی بخش می‌فرماید: «سَاعَةٌ مِنْ عَالَمٍ يَتَكَيُّ عَلَى فِرَاشِهِ يَنْظُرُ فِي عِلْمِهِ خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ الْعَابِدِ سَبْعِينَ عَامًا»^۱ ساعتی از دانشمندی که بر جایگاه خود تکیه زده و به مطالعه و تحقیق مشغول است، از هفتاد سال عبادت یک عابد بهتر است.»

از منظر پیامبر اکرم ﷺ عالمانی که با نور علم، وجود خویش و جامعه را روشنی بخشند، از شهیدان راه خدا مقامی بالاتر دارند. آن گرامی در کلامی که با حضور امیر مؤمنان علی عليه السلام بیان فرمود، به این نکته اشاره می‌کند: «إِذَا

اکرم ﷺ در مورد ارزش علم و دانش، معیار علم و دانش، مقام دانشمندان، حقوق معلمان و متعلمان، اصناف دانشمندان، ضرورت تعلیم و تعلم، فضیلت طلب علم و... وارد گردیده است، موجب شده مسلمانان با عمل به دستورات آن حضرت در زمینه علم و دانش چنان پیشرفت کنند که بسیاری از کشورها و ملت‌های جهان را تحت تأثیر خود قرار دهند و بیگانگان را نیز وادار به تحسین نمایند.

ویل دورانت می‌گوید: «برج‌های بلند کلیساها مدیون مناره‌های مساجد است. تمدن علمی و هنری و فرهنگی کشورهای اروپایی برگرفته از علم و دانش مسلمانان است. مسلمانان مستخلص در زمینه‌های سیاست، ادبیات، جغرافیا، ریاضیات، هیئت، شیمی، فلسفه، طب، معماری، و نظامی در واقع معلمان تمدن غرب محسوب می‌شوند.»

منزلت دانشمندان

بسیاری از آیات قرآن مردم را به تعقل، تدبر، بهره‌گیری از نیروی شعور و ادراک توصیه می‌کند و سایر اعمال و

۱. تفسیر مجمع البیان، ج ۲، ص ۲۵۸.

می باشند. رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود: «ثَلَاثَةٌ يَشْفَعُونَ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيُشَفَّعُهُمُ الْأَنْبِيَاءُ ثُمَّ الْعُلَمَاءُ ثُمَّ الشُّهَدَاءُ»^۱ سه گروه در روز قیامت به سوی خداوند عزیز و جلیل شفاعت می کنند و خداوند شفاعتشان را می پذیرد. آنان، انبیاء، بعد علماء و بعد شهداء هستند.»

برترین انتخاب

یک انسان مسلمان و تربیت یافته مکتب حیاتبخش اسلام چنان به تحصیل علم و دانش اشتیاق دارد که اگر وی را در گزینش اموال دنیا و آموزش علم آزاد بگذارند، او بدون تردید به سوی علم کشیده می شود و علم و دانش را با هیچ چیز در دنیا معاوضه نمی کند؛ چرا که او یقین دارد دانش همانند نوری روح و جانس را روشن می کند و او را در صعود به قله های کمال یاری می دهد. اما مظاهر دنیوی اگر بیشتر از نیاز انسان باشد و به صورت صحیح مورد استفاده قرار

كَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنَ مِذَاؤُ الْعُلَمَاءِ بِدِمَائِهِ الشُّهَدَاءِ فَيَرْجَحُ مِذَاؤُ الْعُلَمَاءِ عَلَى دِمَائِهِ الشُّهَدَاءِ؛^۱ در روز قیامت مرکب عالمان با خون شهیدان وزن می شود. پس مرکب عالمان بر خون شهیدان برتری داده می شود.»

میراث پیامبران صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

بدون تردید سرچشمه علم و دانش، پیامبران الهی و فرستادگان حضرت حق هستند. رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بارها این سخن را تکرار می فرمود که «إِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرِثَةُ الْأَنْبِيَاءِ»^۲ همانا دانشمندان وارثان پیامبران اند.»

آن حضرت در سخن دیگری، اکرام اهل دانش را همانند گرامی داشتن خدا و رسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قلمداد کرده، می فرماید: «أَكْرِمُوا الْعُلَمَاءَ فَإِنَّهُمْ وَرِثَةُ الْأَنْبِيَاءِ فَمَنْ أَكْرَمَهُمْ فَقَدْ أَكْرَمَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ»^۳ دانشمندان را گرامی بدارید چون آنان وارثان پیامبران اند! پس هر کس آنان را گرامی بدارد، همانا خدا و رسولش را تکریم کرده است.»

نزدیک ترین مقام در این عالم به شایسته ترین انسانها، یعنی رسولان خداوند، همانا دانشمندان و عالمان

۱. بحارالانوار، ج ۲، ص ۱۶، ح ۳۵.

۲. الکافی، ج ۱، ص ۳۴، ح ۱.

۳. الجامع الصغیر، ج ۱، ص ۲۱۲.

۴. بحارالانوار، ج ۲، ص ۱۵، ح ۲۹.

تُضَلِّئِي وَادْخُلْنِي الْجَنَّةَ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ
الرَّاحِمِينَ؛ خداوندا! تو آفریدگار بزرگ
هستی. بارالها! تو همانا شنونده و
آگاهی. الهی! تو بخشنده و مهربانی.
خداوندا! تو صاحب عرش عظیمی.
معبود! تو دارای جود و کرامتی. پس
مرا ببخش و بر من رحم کن و عافیتم ده
و روزی عنایتم کن و عیبهایم را
پوشان و شکستهایم را جبران نما و
رتبه‌ام را بالا ببر [و به مقامات عالی
برسان] و هدایتم کن و هرگز گمراهم
نکن و مرا به بهشت داخل گردان! تو را
قسم می‌دهم به رحمت [و اسعه و
گسترده] ات. ای مسهربان‌ترین
مهربانان!

بعد از قرائت این قطعه دعا،
پیامبر ﷺ آن را بارها تکرار کرد تا جابر
کاملاً یاد گرفت و حفظ کرد. رسول
اکرم ﷺ به جابر توصیه کرد که این دعا
را به خاطرت بسیار و به فرزندان
آموزش بده و به نسلهای بعدی نیز به
یادگار بگذار!

بعد از آموزش این دعا حضرت
رسول ﷺ احسان خود را کامل کرد و
به جابر فرمود: بزها را هم یا خودت

نگیرد، موجب غم و غصه و ناراحتی
است. علم در بهتر اندیشیدن یاور
انسان است و دل را زنده می‌کند و اگر
شرایط و حق آن به جا آورده شود،
معیار ارزش افراد و میراث گران‌بهای
انبیاء الهی ﷺ و برگزیدگان حق است.

جابر بن عبد الله انصاری یکی از
پرورش یافتگان مکتب نبوی است. او
در یکی از روزها که به محضر پیامبر
اکرم ﷺ رفته بود، مورد خطاب آن
حضرت قرار گرفت و رسول خدا ﷺ
به او فرمود: ای جابر! آیا دوست داری
آن یازده بُز را که در منزل هست، به تو
بدهم؟ یا اینکه چند کلمه دانش که در
قالب دعاست و به تازگی جبرئیل ﷺ به

من آموخته است، به تو بیاموزم؟ جابر
گفت: به خدا قسم! من به مال دنیا نیاز
دارم، اما این کلمات حکمت‌آمیز در
نزد من خیلی بهتر است و آموختن آن
را بیشتر دوست دارم. پیامبر فرمود:
بگو: «اللَّهُمَّ أَنْتَ الْخَلَّاقُ الْعَظِيمُ اللَّهُمَّ إِنَّكَ
سَمِيعٌ عَلِيمٌ اللَّهُمَّ إِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ اللَّهُمَّ رَبَّ
الْعَرْشِ الْعَظِيمِ اللَّهُمَّ إِنَّكَ أَنْتَ الْجَوَادُ الْكَرِيمُ
فَسَاغْفِرْ لِي وَارْحَمْنِي وَعَافِنِي وَارْزُقْنِي وَ
اسْتُرْنِي وَاجْبُرْنِي وَارْزُقْنِي وَاهْدِنِي وَلَا

ببر! جابر با خوشحالی آنها را به خانه‌اش برد.^۱

چه زیباست که انسان به مرحله‌ای از کمال برسد که دانش و معرفت را بر اموال و زرق و برق دنیا ترجیح دهد؛ به ویژه آنکه نیاز مبرم به اموال دنیوی هم داشته باشد.

علم دریایی است بی حد و کنار

طالب علم است غواص بحار

گر هزاران سال باشد عمر او

او نگردد سیر خود از جستجو

کدام دانش؟

اساساً این همه سفارش و تأکید بر علم و دانش که در متون دینی ما از زبان پیشوایان معصوم علیهم‌السلام صادر شده است، کدام علم و دانش است؟ آیا علم دین است یا علمی که برای بشر در هر عصری لازم است؟

به نظر می‌رسد انسان برای رسیدن به کمال معنوی باید بتواند تمام نیازهای خود را در این خصوص رفع کند، اعم از اینکه در موضوعات دینی باشد یا غیر آن؛ زیرا دین مبین اسلام می‌خواهد پیروانش در دنیا و آخرت به عزت و سعادت برسند و مسلمانان از

نظر اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، نظامی و در تمام رشته‌های مختلف علوم و فنون، مستقل و بی‌نیاز از بیگانگان باشند و این نتیجه، در صورتی امکان‌پذیر است که در همه رشته‌ها، عالمان و دانشمندان ویژه پرورش یابند و آن را ترویج کنند. بنابراین، منظور از علم و دانش هر رشته‌ای از علوم است که مسلمانان در عصر خود به آن نیاز دارند.

اما آیا آموزش این علوم فقط به خاطر عمران و آبادی و بی‌نیازی از دیگران است؟ یا هدفی والاتر در این سفارشات نهفته است؟ قرآن مجید در این زمینه به ما می‌آموزد که اساساً آن علمی ارزشمند است که ما را به سوی حق و ارزشهای متعالی برخاسته از اصول و حیاتی اسلام رهنمون شود. قرآن در سوره سبأ می‌فرماید: «وَوَيْرَى الَّذِينَ أَوْتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ»^۲ «کسانی که به ایشان علم داده شده،

۱. تاریخ مدینه دمشق، ج ۱۱، ص ۲۳۱؛ کنز

العمال، ج ۲، ص ۶۹۵.

۲. سبأ/ ۶.

سه گروه در روز قیامت به سوی خداوند عزیز و جلیل شفاعت می‌کنند و خداوند شفاعتشان را می‌پذیرد. آنان، انبیاء، بعد علماء و بعد شهداء هستند.

دانشی بی‌فائده به او داده شده است.»
دل شود گر به علم بیننده

راه جوید به آفریننده
پس دانش و علمی را اسلام مورد تأیید قرار می‌دهد که او را به سوی حق رهنمون شود، خواه علم دین باشد و خواه علوم دیگر. ممکن است شخصی با فراگیری علوم دینی نتواند در راه قرب حق از آن بهره‌گیرد و مشمول عتاب خداوند شود، اما عالمی دیگر در رشته‌ای از سایر علوم پیشرفت کرده باشد و به وسیله آن به خداوند نزدیک گردد؛ گرچه طبیعتاً علماء دین بیشتر به خدا نزدیک‌اند و پاسداری از قوانین آن را بر عهده دارند.

۱. بحارالانوار، ج ۱، ص ۱۱۹.

۲. مکارم الاخلاق، ص ۴۶۱.

می‌دانند آنچه از سوی پروردگارت بر تو نازل شده حق است و به راه خداوند عزیز و حمید هدایت می‌کند.»

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مورد نشانه‌های دانش راستین می‌فرماید: «عَلَمَةُ الْعِلْمِ فَأَرْبَعَةٌ الْعِلْمُ بِاللَّهِ وَالْعِلْمُ بِمُجِيبِهِ وَالْعِلْمُ بِفَرَائِضِهِ وَالْحِفْظُ لَهَا حَتَّى تُؤَدَّى»^۱ نشانه دانش راستین چهار چیز است: شناخت خدا، شناسایی دوستانش، دانستن قوانین الهی و اهتمام در پاسداری از ارزشهای الهی.»

طبق این بینش، علمی از منظر قرآن و پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله ارزشمند است که راهنمای حق باشد، انسان را به سوی کمال و فضائل هدایت کند، مسلمانان را در پاسداری از قوانین حق مصمم‌تر کند و معرفت و شناخت آنان را نسبت به مبدأ و معاد بیشتر گرداند.

رسول خدا صلی الله علیه و آله در وصیتش به اباذر، او را از دانشهایی که انسان را از خداوند دور می‌کند و حجابی میان حق و انسان می‌شود، بر حذر داشت و فرمود: «يَا أَبَا ذَرٍّ مَنْ أُوتِيَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَا يَنْبَغِيهِ لِحَقِيقٍ أَنْ يَكُونَ قَدْ أُوتِيَ عِلْمًا لَا يَنْفَعُهُ»^۲ ای اباذر! به هر کسی که دانشی داده شود که او را نگر باند، حقیقتاً